

aan informatie en de opkomst van nieuwe religieuze leider staan traditionele religieuze gezagsstructuren onder druk en worden zij minder vanzelfsprekend aanvaard door gelovigen.

Tenslotte

Nu ruim drie jaar na het begin van de coronatijd moeten we volgens de overheid corona als een gewone virusinfectie beschouwen, die vergelijkbaar is met de jaarlijkse griepgolf. Ondanks de normalisering van het openbare leven is bij velen het gevoel van crisis gebleven: want tegen het einde van de uitbraak van de wereldwijde coronapandemie werd Europa opgeschrikt door een oorlog op het Europese continent, geïnitieerd door Rusland. De naoorlogse generaties zijn voor het eerst geconfronteerd met een energiecrisis, die leidt tot financiële onzekerheid en onvoorspelbaarheid. En de energiecrisis maakt ons meer dan ooit bewust van de klimaatcrisis, die de leefbaarheid op onze planeet bedreigt. Oorlog, klimaat en economische crises liggen aan de basis van de toenemende stroom van vluchtelingen aan de poorten van Europa. Niet eerder zijn we als samenleving geconfronteerd met een opeenstapeling van crises.

Een crisis agendeert theologische vragen naar het lijden en het kwaad. Maar binnen een deel van evangelische en charismatische groepen is er juist voor deze thema's weinig aandacht of worden deze ontkennt door een theologie van de 'Gloria'. Het is dan ook niet verwonderlijk dat in de verschillende narratieven het kwaad vooral buiten de mens gezocht wordt. De coronacrisis wordt geduid in vereenvoudigde schema's van een strijd tussen goed en kwaad, tussen God en de duivel, waarbij de overheid verdacht gemaakt wordt. Deze analyse plaatst een enorm gewicht op de schouders van het gelovige individu: levensheiliging, volledige toewijding, en 100% geloof als remedie tegen ziekte, angst of ander onheil. De plaats en betekenis van de kerk als gemeenschap raken daarbij bijna volledig uit zicht. En die zijn in tijden van crisis toch van fundamentele betekenis: de kerk is de plek waar men elkaars lasten leert dragen, waar een beroep gedaan wordt op onderlinge solidariteit en waar juist samen de hoop vast gehouden kan worden.

Miranda Klaver (m.klaver@vu.nl) is hoogleraar antropologie van religie aan de Vrije Universiteit Amsterdam

Complottheorieën, onzekerheden en het christelijk geloof¹

– Julia Duetz en Rik Peels –

Foto (bijgesneden): Jon Tyson (Unsplash)

Complotten en complottheorieën zijn van alle tijden. Denk bijvoorbeeld aan de complotten, beraamd door de sigaretten-lobby in Amerika, om cruciale informatie achter te houden over de gezondheidsgevaaren van roken. Of de complottheorieën die bestaan omtrent de Illuminati of de vrijmetselaars. Het idee dat de zaken niet zo zijn als ze lijken, heeft altijd aantrekkingskracht gehad, onder andere omdat deze gedachtegang af en toe blijkt te kloppen. Dat geldt voor algemeen aanvaarde complottheorieën, zoals die van het Watergate-schandaal. Op meer persoonlijk vlak is iedereen weleens misleid of bedrogen en menigeen zal weleens gespeculeerd hebben over de potentiële dadars en de mogelijke toedracht van het bedrog. In zulke gevallen ontwikkelen mensen soms een complottheorie: ze theoretiseren over het bestaan van een complot.

¹ Werk aan dit artikel is mede mogelijk gemaakt door Rik Peels' project EXTREME (Extreme overtuigingen: de epistemologie en ethiek van fundamentalisme), dat gefinancierd wordt door de Europese Onderzoekscommissie (ERC) uit het Europese Unie Horizon 2020 onderzoeks- en innovatieprogramma (beurs no. 851613) en door de Vrije Universiteit Amsterdam.

Complottheorieën ver weg en dichtbij

Sommige periodes in de geschiedenis roepen van nature meer complottheorieën in het leven dan andere. Denk bijvoorbeeld aan tijden van crisis, die gewoonlijk gepaard gaan met politieke, sociale of economische onzekerheden. Zodra we het idee krijgen dat onze politieke, sociale of economische zekerheid op het spel staat, hebben we de neiging daar een verklaring voor te zoeken, bij voorkeur een waarin een specifieke persoon of groep er duidelijk schuld aan heeft, zoals vluchtelingen, joden of de regering.

Soms krijgt die verklaring de vorm van een complottheorie, soms ook niet. Denk bijvoorbeeld aan de aanslag op Pim Fortuyn in 2002. Deze moord werd in eerste instantie door menigeen in Nederland geduid als het gevolg van een samenzwering, beraamd door politici, geheime inlichtingendiensten, dan wel topmensen van grote bedrijven die baat zouden kunnen hebben bij de dood van Fortuyn. Er werd gewezen op de onwaarschijnlijkheid dat de dader, als milieuactivist, veganist en pacifist, zonder externe motieven of druk tot een koelbloedige moord zou zijn overgegaan. Nadat de politie de moord had onderzocht, bleek echter dat er geen enkele aanwijzing was dat er meer daders bij betrokken waren. Het bleek, met andere woorden, dat de moord niet het gevolg was van een samenzwering, maar louter een individuele actie. De officiële verklaring, in de zin dat die werd onderschreven door institutionele autoriteiten, was dus geen complottheorie. Een complot gaat immers over een *samenzwering*: bij een complot zijn altijd meerdere mensen betrokken.

Een voorbeeld van een complot(theorie) is de officiële verklaring voor de verschrikkelijke gebeurtenissen op 11 september 2001 in Amerika. De Amerikaanse overheid deed voor het instorten van het World Trade Center in New York immers wél een beroep op het bestaan van een groep samenzweerders: Al Qaeda. Toch zouden de meeste mensen de officiële verklaring van de gebeurtenissen op 11 september niet bestempelen als een ‘complottheorie’. Maar wat is dan het verschil tussen deze complottheorie en de verklaringen die we normaal als zodanig bestempelen?

Wat is een complottheorie?

Binnen de wetenschap wordt vooral binnen de sociologie, de politicologie, de psychologie, de geschied- en communicatiewetenschappen en de filosofie onderzoek gedaan naar complottheorieën.² Onderzoekers willen weten wat er mis is met ongegronde complottheorieën en wat mensen ertoe brengt om zulke verklaringen te geloven. Inmiddels is gebleken dat je daarvoor een neutrale definitie nodig hebt. Dat wil zeggen: een definitie die niet al veronderstelt dat er van alles en nog wat mis is met complotdenken. Wat precies het verschil is tussen complottheorieën zoals de algemeen aanvaarde verklaring van de

gebeurtenissen op 11 september en complottheorieën zoals QAnon moet blijken uit onderzoek en niet al verondersteld worden. Simpelweg zeggen dat de ene theorie waar is en de andere niet is problematisch, omdat sommige verklaringen die eerst bestempeld konden worden als onware complottheorieën, (gedeeltelijk) waar bleken te zijn (denk aan het MK-Ultra project van de CIA, de tweede aanval in het Tonkin-incident, de Teeven-deal, of het LIBOR-schandaal). Er is dus een zekere consensus ontstaan over een neutrale definitie van het woord ‘complottheorie’. Daarmee bedoelen we een definitie die geen blijk geeft van enige negatieve connotatie. Deze definitie luidt als volgt:

een complottheorie is een verklaring van een bepaalde gebeurtenis die een complot aanwijst als belangrijkste oorzaak van de gebeurtenis.

Om nog duidelijker te maken wat complottheorieën nou precies zijn, is het werk van sociaal psycholoog Jan Willem van Prooijen behulpzaam. Hij stelt dat complottheorieën vijf kenmerken hebben: zulke theorieën stellen dat er sprake is van (i) een oorzakelijk verband tussen een gebeurtenis en het bestaan van een complot (ii) dat het gevolg is van het opzettelijk handelen (iii) van een groep samenzweerders (iv) met slechte of in ieder geval misleidende beweegredenen en (v) dat in het geheim tot stand is gekomen.³ Zowel verklaringen van bewezen als onbewezen complotten voldoen aan deze kenmerken.

Door te kijken naar de bewijsvoering voor specifieke complottheorieën kunnen we erachter komen wat een bepaalde complottheorie al dan niet problematisch maakt. Er zijn meerdere kenmerken van ongegronde en irrationele complottheorieën. Om een idee te geven: als een complottheorie stelt dat er een enorm aantal samenzweerders is, dan is de theorie direct behoorlijk onwaarschijnlijk. De theorie dat de Amerikaanse maanlanding in 1969 in scène zou zijn gezet, impliceert bijvoorbeeld dat bijna alle medewerkers van NASA die daaraan meewerkten, wisten van het complot en het al die tijd hebben stilgehouden. In zulke gevallen is de kans dat niemand zich verspreekt zo klein dat je de theorie kunt afschrijven als hoogst onwaarschijnlijk.

Waarom geloven mensen in complottheorieën?

Toch lijkt het tegenwoordig alsof er meer ongerechtvaardigde of onware complottheorieën zijn dan voorheen. Het internet en nieuws lijken nu bol te staan van speculaties van ‘wappies’. Is geloof in complottheorieën inderdaad wijder verspreid dan voorheen? Uit onderzoek van politiek wetenschapper Joseph Uscinski en zijn collega's blijkt dat geloof in complottheorieën in de afgelopen 50 jaar niet systematisch is toegenomen.⁴ De studie betrof zowel Amerika als verschillende Europese landen en de bevindingen waren min of meer gelijk.

³ J.W. van Prooijen, ‘Injustice Without Evidence: The Unique Role of Conspiracy Theories in Social Justice Research’, *Social Justice Research* (2022), 88-106.

⁴ J. Uscinski et al., ‘Have beliefs in conspiracy theories increased over time?’, *PLOS ONE* 17/7 (2022), e0270429, DOI: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0270429>.

² Een goede inleiding op dit onderwerp is J. Byford, *Conspiracy Theories: A Critical Introduction* (Palgrave Macmillan, 2021), DOI: <https://doi.org/10.1057/9780230349216>.

Sommige complottheorieën worden niet meer geloofd, terwijl de aanhang voor andere theorieën juist is toegenomen. Dit valt ook te verwachten: de meeste ongegronde complottheorieën worden na enige tijd verworpen, omdat er bijvoorbeeld niet genoeg bewijs voor is of te veel tegenbewijs, of omdat ze niet langer relevant zijn voor het actuele sociaal-politieke en economische klimaat in een land.

Ondanks deze bevindingen lijken complottheorieën vaker aan de orde van de dag: verschillende (binnen- en buitenlandse) nieuwsmedia rapporteren bijna dagelijks over complottheorieën en deze worden vaker gedeeld via sociale media. Aangezien het gebruik van sociale media ook is toegenomen in de afgelopen tien jaar, worden complottheorieën vaker en sneller gedeeld, dat wel. Waar komt deze aandacht voor complottheorieën in ons dagelijks leven vandaan als het niet komt door een toename in het aantal aanhangers van zulke verklaringen?

Ten eerste is er de afgelopen 50 jaar wel degelijk veel veranderd, wat mogelijk samenhangt met de angst of aandacht voor complottheorieën. We zijn afhankelijk geworden van het internet voor een groot deel van onze informatie en het verspreiden van mis- en desinformatie is door het internet vele malen gemakkelijker én onpersoonlijker geworden. Zo is het tegenwoordig kinderspel om via nepaccounts valse informatie te verspreiden: niet alleen in de vorm van geschreven teksten, maar ook vervalste afbeeldingen of zelfs video's die een vertekend beeld geven van de werkelijkheid. Het is, anders gezegd, makkelijker om vanwege propagandistische, politieke of individuele belangen mensen te informeren over of zelfs te overtuigen van jouw standpunt. Het verspreiden van misinformatie is daarnaast ook onpersoonlijker geworden: door nepaccounts en de afstandelijkheid van sociale media ervaren mensen minimale verantwoordelijkheid voor de informatie die ze delen op het internet en is sociale controle vaak zo goed als afwezig.

Het internet maakt het ook makkelijker voor mensen om zich te omgeven met gelijkgestemden. Sociaal psychologen wijzen in dit verband op gevaren in zulke online omgevingen. We spreken dan over echokamers: plekken waar bepaalde ideeën door iedereen worden gedeeld en net anders worden onderbouwd, waardoor het lijkt of er meer bewijs is voor de ideeën dan er in werkelijkheid buiten de kamer is. De gedeelde ideeën echoën als het ware door de kamer, waardoor het lijkt alsof deze veel breder draagkracht vinden dan in werkelijkheid het geval is. Informatie van buiten die bubbel wordt actief gediskwalificeerd. We spreken ook over filterbubbels: plekken waar alleen ideeën die je zelf al onderschrijft, worden toegelaten tot jouw informatievoer. Denk bijvoorbeeld aan de vicieuze cirkel waar sommigen op het internet in belanden door de werking van algoritmes.

Een tweede verklaring voor geloof in complottheorieën heeft te maken met politieke, sociale of economische onzekerheden. In tijden van onzekerheid krijgen politieke beslissingen meer gewicht. Het is in zulke omstandigheden verleidelijk te vervallen in wij-zij-denken, een tweedeling tussen een 'in-group' en een 'out-group'. Vooral in Amerika is deze tweedeling duidelijk: we zien veel complottheorieën waarbij de ene partij (bijv. de Republikeinen) de andere partij (bijv. de Democraten) beschuldigt van een samenzwering. Ook in Nederland zien we polariserende retoriek in politieke debatten. Zo heeft Thierry Baudet het vaak over 'wij' en 'zij', waarbij 'zij' hem het woord ontnemen of geen gehoor geven aan 'onze' belangen.

Ten slotte zijn er ook technische verklaringen voor geloof in complottheorieën. Er zijn steeds meer technische innovaties die ten grondslag liggen aan wetenschappelijke ontdekkingen, modellen en voorspellingen. De wetenschap is zo snel en ver ontwikkeld dat het voor de meeste mensen niet meer te volgen is. Een deel van deze groep zal instituties wantrouwen, wat hen extra kan motiveren om af te wijken van de institutioneel uitgedragen standpunten. Dit geldt bijvoorbeeld voor mensen die geloven dat de aarde plat is en dat de wereldleiders daar al lang van op de hoogte zijn, maar die informatie voor de rest verborgen houden ter bevordering van hun eigen doeleinden. Zij vertrouwen liever op hun eigen waarneming dat de aarde vlak lijkt in plaats van bol en verwerpen de complexere en vaak niet zo inzichtelijke verklaringen die de wetenschap biedt. Daarnaast kunnen mensen aan een simpeler wereldbeeld de voorkeur geven om puur instrumentele redenen. Sommige mensen worden er simpelweg gelukkiger van als er één verklaring is voor verschillende fenomenen.

Complottheorieën en religie

Hoe verhouden complottheorieën zich tot religie? Als we het woord 'complottheorieën' breed opvatten, zijn er allerlei complottheorieën die weinig met religie te maken hebben. Elk redelijk mens gelooft ze op een goed moment, omdat er meer dan genoeg aanwijzingen zijn voor dergelijke complotten en samenzweringen.

Maar er zijn ook andersoortige complottheorieën: overkoepelende narratieven over hoe de wereld ten diepste in elkaar zit. Historisch gezien kunnen we denken aan allerlei antisemitische complottheorieën die al in de pogroms van de negentiende eeuw opduiken, maar in Nazi-Duitsland terugkeren en sindsdien regelmatig de kop opsteken, tot en met de hedendaagse suggestieve opmerkingen van Forum voor Democratie-kamerleden aan toe. Een bekend voorbeeld van zo'n complottheorie is *De Protocolen van de wijzen van Zion*. Dit zou een ontdekt manuscript zijn waarin de joden uiteenzetten hoe ze in het geheim wereldheerschappij willen verwerven en behouden. In werkelijkheid gaat het om een geplagieerd verzinsel dat in elkaar geflanst is, maar nog steeds grote invloed uitoefent.

Er zijn ook overkoepelende complotnarratieën die van recenter datum zijn. We kunnen denken aan de reptielentheorie van David Icke, die zegt dat de mensheid wordt geregeerd door Illuminati. Dit zijn oorspronkelijk buitenaardse reptielen die zich als mensen voordoen en het slechtste met het menselijk ras voorhebben. Ze houden de massa eronder door middel van maatregelen omtrent Covid-19 en 5G. We kunnen ook denken aan QAnon, de complottheorie die de Verenigde Staten in haar greep houdt (en nu ook vertakkingen in Nederland kent).⁵ Het idee is dat een perverse linkse intellectuele elite het land en de wereld in haar greep houdt en in het geheim satanisch-ritueel kindermisbruik uitvoert. Onder leiding van Trump probeert een groep mensen die wel van hun land houden en traditionele christelijke waarden hooghouden, deze elite omver te werpen. Een anonieme bron – Q genaamd – houdt via een aantal internetplatforms via cryptische berichten de aanhangers op de hoogte van de meest recente ontwikkelingen. Het gaat hierbij niet om verwaarloosbare idiote theorieën van ‘wappies’, maar om cruciale identiteitsbepalende gedachten die politieke invloed uitoefenen.

Dit brengt ons bij twee vragen. Enerzijds: vinden deze overkoepelende complottheorieën een vruchtbare bodem in religieuze instellingen, zoals kerken en moskeeën? En anderzijds: moeten we wellicht deze complottheorieën zelf als een nieuw religieus fenomeen of zelfs als een nieuwe religie opvatten?

Op de vraag of complottheorieën bloeien binnen religieuze groeperingen is geen eenduidig antwoord te geven. QAnon heeft helaas een vruchtbare voedingsbodem gevonden in evangelische en charismatische kerken in de Verenigde Staten.⁶ De complottheorie rondom de platte aarde wordt vaak door gelovigen omarmd die zeggen dat atheïsten wetenschap of pseudowetenschap gebruiken om mensen te doen twijfelen aan de letterlijke waarheid van de Bijbel. Historisch gezien zijn allerlei antisemitische complottheorieën vaak verweven met het christendom of zelfs gerechtvaardigd met beroep op allerlei bijbelteksten.⁷

Hoe is dat vandaag de dag in Europa? Recent onderzoek toont aan dat christenen in bijvoorbeeld het Verenigd Koninkrijk niet meer of minder dan

gemiddeld in complottheorieën geloven.⁸ Voor zover we weten, zijn er geen data over de relatie in Nederland tussen religie of denominatie enerzijds en geloof in complottheorieën anderzijds. Wel weten we dat christenen die met enige regelmaat naar de kerk gaan, minder dan landelijk gestemd hebben op Forum voor Democratie – de complotpartij *par excellence*.⁹ Dit laat natuurlijk ruimte voor die gevallen waarin gelovigen wel degelijk allerlei complottheorieën omarmen. Zo verkondigde in de coronatijd een toonaangevend predikant in de PKN in een preek een verhaal over een vermeende *great reset*. Toekomstig onderzoek zal moeten uitwijzen wat de exacte relatie tussen religie en complottheorieën in een land als Nederland is.

Hierbij is wel een waarschuwing op z'n plaats. Zelfs waar gelovigen vaker in complottheorieën geloven, hoeft dat niet per se door hun geloof te komen. Zo geloven Britse moslims aanzienlijk vaker in complottheorieën,¹⁰ maar dit zou ook goed kunnen komen omdat zij maatschappelijk gezien de *underdog* zijn: ze hebben minder inkomen, kennen minder sociale veiligheid, wonen in mindere buurten en lijden buitenproportioneel onder misstanden van de overheid (zoals we ook in Nederland in de toeslagenaffaire zagen).

De tweede vraag luidt of we complotdenken zelf als religie moeten opvatten. Dit is een interessante suggestie die recentelijk regelmatig in de literatuur opduikt, ten minste waar het overkoepelende complottheorieën zoals QAnon betreft.¹¹ De suggestie is niet zonder problemen, want als iemand zowel christen als complotdenker is of zowel moslim als complotdenker, participeert iemand dan in twee religies? Tegelijk zien we inderdaad dat geloof in complottheorieën soms, net als religie, veel meer is dan een verzameling overtuigingen: het gaat om een overkoepelend narratief over de geschiedenis en onze plek daarin, om betekenisgeving, om omgaan met onze angsten en verlangens, om bronnen die we betrouwbaar achten, om een zaak waarvoor we ons willen inzetten, om het horen bij een gemeenschap, in sommige gevallen zelfs om rituelen en andere praktijken. Neem bijvoorbeeld de recente bijeenkomst *That's the Spirit – Talk XXL* in Ahoy op 2 oktober 2022 waar 4.000 mensen bij elkaar kwamen. Het evenement stond bol van het complotdenken. Zo handelen de mainstream media zogezegd in opdracht van de elite en creëren allerlei hoaxes omtrent het klimaat en Covid-19. We leven in een totalitaire staat en dit wordt gefaciliteerd door de WHO, de centrale banken, de Verenigde Naties, de Europese Unie,

⁸ Zie het recente onderzoek uitgevoerd door PERITIA hier: <https://www.kcl.ac.uk/policy-institute/assets/peritia-covid-19-pandemic.pdf>.

⁹ Zie het onderzoek van Esther de Jong en Rachele Westenburg *Is christelijk stemmen nog vanzelfsprekend* bij Direct Research in 2021, <https://www.nporadior.nl/nieuws/onderzoek/1bfbe747-d7dc-4d44-847c-1cfb0169bcob/helpt-kerkgaande-christenen-stem-niet-op-een-christelijke-partij>.

¹⁰ Zie het reeds genoemd PERITIA-onderzoek.

¹¹ Mia Bloom & Sophia Moskalenko, *Pastels and Pedophiles: Into the Mind of QAnon* (Stanford: Stanford University Press, 2021); Marc-André Argentino, 'Qvangelicalism: Qanon as a Hyper-Real Religion', in: Francesco Piraino, Marco Pasi en Egil Asprem (red.), *Religious Dimensions of Conspiracy Theories* (London: Routledge 2022).

het World Economic Forum en andere organisaties. Bij sommige sprekers, zoals Marcel Messing, troffen we zelfs *unverfroren* antisemitisme aan: de Joodse Kazaren regeren achter de coulissen van het toneel de wereld. Een willekeurige citaat uit een journalistiek verslag van deze bijeenkomst bevestigt de interpretatie dat deze complotbijeenkomst vervolgens een religieuze gedaante aanneemt:

Na elkaar vertolken de sprekers een nostalgische hang naar een verloren paradijs. *Lord of the Rings*, de *Bhagavad Gita*, de Duitse mystici, Plato: oeroude wijsheden worden versmolten tot een nieuwe religie van 'de kinderen van het licht'. Maar hier beleven vierduizend mensen niet zomaar een hobby, dit is bloedserieus.¹²

Hier zien we bijna alle elementen van religie terugkeren: de ernst van de zaak, het overkoepelende narratief, ultieme betekenisgeving, wonderverhalen (het plotseling zwanger worden van niet-gevaccineerden) en zelfs het samen zingen (in dit geval het nostalgische *Hilversum 3* van Herman van Veen).

Hoe dienen we om te gaan met complotdenken?

Wat moet je doen als je met iemand in gesprek raakt die in een aangetoond irrationele complottheorie gelooft? Op basis van wetenschappelijk onderzoek is inmiddels enigszins duidelijk aan het worden wat wel werkt en wat niet. Om te beginnen: verval niet meteen in een discussie. Dat heeft weinig zin, omdat de kaders zo verschillend zijn dat je het naar alle waarschijnlijkheid door argumenten toch niet eens kunt worden. Zo zal een gemiddelde complotdenker allerlei bronnen die veel mensen vertrouwen, juist verwerpen: wetenschap, de overheid, journalistiek onderzoek van mainstream media, de rechtspraak. Wat wel helpt is *luisteren* en begrip tonen. Dat laatste betekent natuurlijk niet dat je het met hem of haar eens dient te zijn, wel dat je meelevens toont waar het de angsten, zorgen en boosheid van de complotdenker betreft. Complotdenkers voelen zich vaak niet gehoord en dit zal alleen veranderen, hoewel dat uiteraard geen garantie is, als we de tijd nemen naar hen te luisteren – en dan hopelijk op termijn ook andersom. Dit betekent niet dat het bieden van goed onderbouwde informatie niet relevant is. We moeten wetenschappelijke kennis, informatie uit journalistiek onderzoek en andere feiten blijven delen met het grotere publiek. Juist ook omdat onder het grote publiek net zo goed allerlei mensen zijn die *nog* niet helemaal in een complottheorie geloven.

Er zijn meer dingen die we kunnen doen. Het is belangrijk om echokamers en filterbubbels te voorkomen. Met andere woorden: we moeten voorkomen dat mensen in hun eigen informatiecircuit blijven zitten. Persoonlijke ontmoetingen met andersdenkenden – in tegenstelling tot online platforms en sociale media – zijn hier cruciaal in, en juist religies zijn bedreven in het organiseren

van zulke bijeenkomsten. Persoonlijke ontmoetingen bieden een betere gelegenheid om tot begrip van andere standpunten te komen, omdat het opbouwen van vertrouwen gemakkelijker is in een persoonlijke dan in een onpersoonlijke omgeving. Iemand op een forum proberen te overtuigen het eens vanuit een ander perspectief te zien is lastig, onder andere door het eerdergenoemde gebrek aan verantwoordelijkheid voor wat we zeggen in zo'n onpersoonlijke situatie. We kunnen vertrouwen opbouwen door oprecht te luisteren naar andersdenkenden. Het doel is dan niet zozeer ompraten of overreden, maar het verkrijgen van informatie over wat en hoe de ander denkt en voelt.

Vaak ligt aan iemands geloof in een aangetoond onware complottheorie een bepaald *belang* ten grondslag. Zoals we eerder hebben gezien, kan het aannemen van zo'n theorie helpen in het omgaan met verlies van politieke relevantie of controle en andere sociale of economische onzekerheden. Corona-complottheorieën zijn voorbeelden hiervan: de onzekerheden die komen kijken bij een snel getest vaccin, leiden tot twijfels omdat men natuurlijk waarde hecht aan de eigen gezondheid en daar liever geen risico's in wil nemen. Om uiting te geven aan die twijfels verpakt men ze soms als alternatieve narratieven. Dat vaccinaties tegen Covid-19 schadelijk zouden zijn voor de vruchtbaarheid van vrouwen, is een voorbeeld van zo'n narratief waaraan duidelijk een ten dele rationale angst voor nieuwe vaccins ter bescherming van de lichamelijke gezondheid ten grondslag ligt.

Het belang dat aan de omarming van een complottheorie ten grondslag ligt, is in veel gevallen alleszins begrijpelijk en verdient politieke aandacht. In gesprek met iemand die in een onware complottheorie gelooft, is het daarom belangrijk aandacht te besteden aan de gronden van de twijfel van die persoon. Belangrijk is vervolgens of de complotdenker daadwerkelijk wil dat er naar deze twijfels en belangen wordt geluisterd. Zo ja, dan kunnen we wellicht samen verder komen. Je kunt immers proberen te laten zien dat het aanvaarden van zo'n complottheorie niet de goede manier is om sociale of politieke aandacht te krijgen voor het onderliggende belang. Integendeel, het werkt vaak juist averechts: mensen nemen jou en je belangen dan al snel minder serieus. Daar zijn meerdere redenen voor te geven.

Ten eerste plaatsen veel complottheorieën de wereld in een polariserend licht: het is 'wij' tegen 'zij', de 'goeden' versus de 'slechten'. Zulke zwart-wit-tweelingen geven geen accuraat beeld van de werkelijkheid: het is in praktijk zelden zo dat één groep schuldig is aan het kwaad dat ons overkomt. Er zijn vrijwel altijd grijze gebieden en nuances die ook in ogenschouw moeten worden genomen. De redelijkheid van zo'n polariserende complottheorie wordt direct ondermijnd door het uifilteren van zulke grijze gebieden.

¹² Zie Paul Verspeek, <https://www.rijnmond.nl/nieuws/1558227/spiritueel-evenement-trekt-duizenden-mensen-naar-rotterdam-ahoy-noem-ons-alsjeblijft-geen-wappies>, laatst geraadpleegd 2 oktober 2022.

Ten tweede ondermijnen complottheorieën vaak de oprechtheid en waarheidsgetrouwheid van bronnen waar we zo afhankelijk van zijn voor onze informatievoorziening. Zo betwijfelen ze de intenties van bijvoorbeeld de overheid, de media of van wetenschappers, terwijl die bronnen van kennis nou juist van groot belang zijn. De wereld is te complex en onze tijd te beperkt om alle informatie zelf te evalueren. Daarom vertrouwen wij erop dat experts inderdaad kennis van zaken hebben, bijvoorbeeld omdat zij er een lange opleiding voor doorlopen hebben. Het onderschrijven van een complottheorie is problematisch en kan rekenen op weerstand, omdat het vaak inhoudt dat onze belangrijkste informatiebronnen in twijfel worden getrokken; een zaak waar de meesten zich, zonder de theorie echt aan te horen, van distantiëren.

Voor de complotdenker dient duidelijk te worden dat het aanhangen van een complottheorie door anderen niet wordt gezien als uiting van een bepaald belang. Behartiging van zo'n onderliggend belang wordt overschaduwed door de weerstand die onware complottheorieën in het leven roepen. Er valt absoluut te praten met complotdenkers die wel willen dat hun belang wordt gehoord, met als gemene deler onze politieke en sociale waarden en de zorgen die daaromtrent ontstaan.

Heeft het christendom naast deze algemene houding nog bijzondere bronnen om met complotdenken om te gaan? We denken van wel. Het gaat, naast een houding van liefde, interesse en compassie die uiteraard buiten het christendom net zo goed gevonden wordt, om de volgende drie specifieke christelijke elementen. Ten eerste zijn alle mensen naar het beeld van God (*imago Dei*) gemaakt. De andersdenkende en anderslevende is net zo veel waard als wijzelf. We moeten de ander daarom liefhebben en het goede voor hem of haar zoeken. Zegenen en niet vervloeken.

Ten tweede is er de christelijk *hamartiologie* (zondeleer): het gebrek zit niet alleen in de ander, maar net zo goed in onszelf. Wij zijn allemaal mensen die verlossing nodig hebben en de ene mens is niet beter dan de andere. Natuurlijk verrichten we niet allemaal hetzelfde kwaad, maar de mensheid in twee groepen indelen met de goeden en zuiveren aan de ene kant en de slechten en ontaarden die dan in complottheorieën geloven aan de andere kant, doet geen recht aan onze gezamenlijke toestand. Diezelfde zondeleer vertelt ons dat ook onze kenvermogens door de zonde zijn aangetast: we denken al snel beter over onszelf en slechter over de ander. Ons denken en kennen is scheefgetrokken en vervormd. Het heeft heiliging nodig, een heroriëntatie op God en het goede. We moeten met onszelf aan de slag, we hebben bekering nodig, ook waar het onze gevoelens en overtuigingen over onze naaste betreft.

Ten derde de *soteriologie* (verlossingsleer): we kunnen onszelf of de wereld ook helemaal niet verlossen. Het is aan ons om het goede leven te leven zoals God het bedoeld heeft, niet om het kwaad radicaal uit te bannen. Dat laatste behoort alleen aan God toe. En alleen God kan het en heeft het, zo zegt de christen, in Jezus Christus ook gedaan. Daar komt bij dat God boven de geschiedenis staat: het ultieme narratief is er niet één in termen van een verborgen complot waarvan de bedenkers het slechtste met ons voor hebben, maar van een goede God die de wereld in zijn handen heeft, 'door goede machten stil en trouw omgeven'. Dit alles geeft een zekere mate van ontspanning, bescheidenheid en liefde voor elkaar.

Julia Duetz (j.c.m.duetz2@vu.nl) is promovendus en junior docent aan het John Stuart Mill College van de Vrije Universiteit Amsterdam. Ze bestudeert de (sociale) epistemologie van complottheorieën en geeft onderwijs in epistemologie, politieke filosofie en ethiek.

Rik Peels (h.d.peels@vu.nl) is universitair hoofddocent aan de afdeling Filosofie en de Faculteit Religie en Theologie van de Vrije universiteit Amsterdam en leidt een internationaal project over extreme overtuigingen (www.extremebeliefs.com).